

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
ПРАВНО – ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА *ИСТОРИЯ*

БИЛЯНА ДИМИТРОВА КАРАДАКОВА
ДЕВИЧЕСКИТЕ МАНАСТИРИ В
БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
XVIII – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

АВТОРЕФЕРАТ
НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

За присъждане на образователната и научна степен
„Доктор“

Професионално направление 2.2. История и
археология

Научен ръководител:
Доц. д-р Валентин Китанов
Благоевград, 2015

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Катедра *История* към Правно – историческия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“ гр. Благоевград.

Дисертационният труд „Девическите манастири в българските земи XVIII – началото на XX век“ съдържа 443 страници текст с приложение-списък на съвременните девически манастири, цитирана литература, възрожденска преса и архивни източници.

Защитата на дисертацията „Девическите манастири в българските земи XVIII – началото на XX век“ пред научното жури ще се проведе на 12. 06. 2015 г. в зала 401 на I корпус на ЮЗУ „Неофит Рилски“ от 11.30 часа.

Темата за същността, историческото възникване и развитие на девическите манастири в българските земи през XVIII – началото на XX в. обхваща широко поле за изследователска работа. Тя може да се обобщи в три направления – 1.събиране и систематизиране на изворов материал от всички сфери на манастирския живот, 2.анализ на сведенията за монахини и женски монашески общности и 3.формулиране на теоретична концепция за същността на девическия манастир като продукт на общественото развитие през Възраждането – обект със самостоятелно присъствие и определяне на неговото място в българската история. В хода на изследователската работа, възникват проблематични теми, представени в настоящата дисертация. Те са част от аналитичната разработка на обекта – девическите манастири в периода на Възраждането и първите десетилетия след Освобождението, а именно: причините за появата на девическите манастири през Ранното възраждане; наложителната промяна във формите на традиционното женско монашество; връзката между средновековните манастири и девическите от XVIII и XIX век; ограниченият

териториален обхват на девическите манастири в централната зона на Балкана – Предбалкана и Задбалканските котловинни полета, Сопот, Калофер, Казанлък, Габрово, Арбанаси, Ново село, Батошево, Присово, съществуването на Самоковския девически манастир извън групата.

Проблематичен елемент в дисертацията е оскъдността на изворите за и от монахини и женски монашески общности до края на XIX век. Възниква въпроса за характера на изследователската работа към обект, без собствени исторически следи за целия период на Средновековието, а в някои случаи и до Новото време. Проблематично е представянето на ранната история на българските манастири, включително и девическите, поради оскъдността на изворите. Това налага използването на косвени свидетелства и аналитично разглеждане на проблематиката. Недостатъчният изворов материал от самите девически манастири до 1878 г. поставя въпроса за спецификата на женското монашество и особеното му място в обществената среда, което поражда отсъствие на исторически следи. В тази посока дисертацията акцентира

върху формите на женското монашество, които структурирани по традиционния средновековен модел, не разполагат с потенциал за книжовна и обществена дейност, която да остави собствени извори. Така се разкрива облика на традиционното - средновековно женско монашество: - обитание на къщи-килии в селищната среда край енорийската черква или параклис от ограничен брой монахини, най-често родственички; обитанието може да бъде девически метох на някои от големите мъжки манастири като Рилски, Зограф, Хилендар; това женско монашеско общество е лесно уязвимо от бедствия, засягащи цялото селище; стига се и до изчезване на обителта след смъртта на обитателките, закриване на метоха по решение на манастирската управа, разпродаване недвижимостите на обителта – къщи, двор, помещения, в обичайна покупко-продажба и наследяване и др. Описаните характеристики принципно се различават от положението на мъжките манастири, които разполагат с устав, манастирско ръководство, узаконена с хрисовул или ферман неприкосновеност на недвижимостите, святост на храма, разположение извън светската среда. Сравнението

на женското монашество с мъжкото не е основен елемент в дисертацията, но цели да открие спецификите на първото, причините за оскъдността на исторически следи и нетрайното му място в народната памет и пространството. Посочените по-горе характеристики на традиционното монашество доказват ограничените възможности за дейност и дълговечност, за разлика от мъжките манастири. Отражение на това е отсъствието на обществено формиран типологизиран образ и отношение към женското монашество, за разлика от детайлизираното присъствие на мъжкото духовенство във всички видове източници. Изворите, макар и редки, са категорични в следното: отсъствие на име - патрон на женска монашеска обител до началото на XVIII век; отсъствие на друго название за жена, посветена на Божия служба, освен монахиня (инокиня), т. е. няма игумении, „съборни сестри“ или сестри – икономки, касиерки, библиотекарки и т.н. Съществуването на книжовна продукция в този тип обители е предполагаемо и според индивидуалните потребности на монахините.

Съществена характеристика на женското монашество, която влияе негативно върху историческото му присъствие е поставянето му извън църковната йерархия, управленска и богослужебна власт. По тази причина самото му съществуване, постоянно през всичките векове на християнството, е резултат от други лични и обществени потребности. Такива са: традицията на замонашаване на член от семейството по собствени духовни подбуди, особено в семействата на свещеници и с вече замонашено родствено лице; обричане на дете в монашество, отново по семейни религиозни причини; семейно замонашаване на съпрузи, обикновено стигнали преклонна възраст, често към които се присъединяват и някои от децата; замонашаване на жени – вдовици, особено презвитери и възрастни самотни жени; замонашаване на девойки, които по някаква причина остават извън обществото – сираци, бедни, с недъг, или посветили се на монашество по лични причини и потребности. Особеност на монашеството е връзката му с църковната литература, защото изискване за монасите/монахините е да са грамотни. На тази основа

прави впечатление отсъствието на девическо духовно училище и на монахини-учителки в изворите от Българското средновековие. Проблемът изпъква отчетливо на фона на обилната манастирска книжовна продукция от периода, сведенията за замонашени царици-ктиторки и развития култ към наречените още в XIV век български светици-монахини св. Петка Търновска и св. Филотея Темнишка-Търновска. Анализът на състоянието на българското женско монашество отчита византийското влияние като значителен фактор за разпространение на различни форми на монашеска организация – индивидуална и колективна (братство/сестринство), киновиялна (общезителна) и еремитска (идиоритмична - самостоятелно лично обитание в манастирската среда), ставропигиални и епархийски манастири, лаври, скитове, скални обители, самостоятелни килии извън манастирската ограда, както и девически монашески общества в или в близост до селищата и мъжките манастири. Византийските извори свидетелстват за съществуването на елитарни самостоятелни девически манастири, със значително сестринство, сложна структура и активна дейност от

киторски столичен тип, като основаните от Ирина Дукена (св. Богородица Кехаритомене, XII в.) и от Теодора Синадина (Св. Богородица Сигурна Надежда, Вебаia Елris в кр. XIII в.). Дисертацията поддържа тезата, че през епохата на Българското средновековие са налице всички благоприятни условия за съществуването на елитарен пълноценен девически манастир – ктитори и меценати, главно от средите на висшата аристокрация, монахини, също от аристократичните среди, богата старобългарска книжовност, създадена от монашеските среди. Отсъствието на легендарно предание, топоним или дори исторически спомен за подобна девическа обител подчертава не само специфичното място на монахините в йерархията на средновековното общество, но и последиците от османското завоевание. Наложената османска управленска система премахва основният фактор за съществуването на средновековния девически манастир – аристократките-ктиторки. Състоянието на българското общество през XV – XVII век поставя женското монашество в посочената вече традиционно-битова килийна форма, задоволяваща лични и ограничени

социални нужди. Това състояние на женското монашество, както вече е посочено, не разполага с потенциал да генерира книжовна продукция в мащаби и продължителност, която да се съхрани до днес, затова женските метоси и килии не са сред довъзрожденските културно-народностни средища, нямат дял в средновековното книжовно наследство и съответно не оставят историческа следа. Отсъствието на социален слой, който целенасочено да поддържа женското монашество през XV-XVII век, поставя на преден план действието на фактори от политически, демографски и културно-исторически характер, които му влияят в значителна степен. Постиженията на българската историография в този тип изследвания са особено ценни за изясняване възможностите на женското монашество и причините за промените в него. На тази основа се очертават следните обективни предпоставки за възникването на девическия манастир: -той се създава в хомогенна и защитена българска православна среда с формирано народностно самосъзнание и самочувствие; -той е продукт на градското възрожденско общество, чиито материални възможности и

образователни потребности търсят възможната форма за изява в собствената народностна среда. Тази форма действително трябва да бъде канонично и църковно утвърдена и без особено вмешателство на османските власти. Такава възможност предоставят селищните килийни училища и метосите, чиято връзка с манастирската книжнина, поставя основите на светската грамотност. Към тях се присъединяват и женските килии. Техен обект става женското образование. Смисълът на тази промяна се състои в подчертано националния ѝ характер. В основаните през Възраждането девически манастири богослужението се води на български език, а основната литература е българска и руска. Съчетаването на каноничната манастирска форма с идеята за национално православно и женско просвещение, ражда възрожденския девически манастир. Един от основните акценти в дисертационния труд е представянето на тази структура като уникална за българското женско монашество. Девическият манастир от своя страна претърпява собствено развитие, заема собствено място в българското общество, формира облик и устойчивост във времето и

пространството, която обяснява съвременното съществуване на девическите манастири. Разкриването същностните черти на възрожденския девически манастир е не по-малко предизвикателство от изследването на малките женски монашески общности. Изворите от самите манастири са недостатъчни за цялостното им представяне, особено в периода на Ранното възраждане. Информацията от известните и непубликуваните източници за женското монашество през XVIII и XIX век разкрива следните особености:

1. Девическите манастири от Възраждането са ограничен брой. Те са Калоферски „Св. Въведение Богородично“ или известните четири калоферски женски метоси, които той днес представлява, Казанлъшки „Въведение Богородично“, Сопотски метох „Въведение Богородично“, Габровски „Въведение Богородично“, Арбанашки – „Св. Николай Чудотворец“ и „Св. Богородица“, Самоковски „Покров Пресв. Богородици“ и наречените семейни-девически малки манастири: Новоселски „Св. Троица“, Батошевски „Въведение Богородично“ и Присовски „Св. Панталеймон“. Всички

източници за други женски монашески обители споменават само монахини и метоси на мъжките манастири, съществуващи неизменно в своята форма от Средновековието. По традиция посочените манастири също са наричани метоси, затова в дисертацията са посочени и като метоси-манастири. Разликата в съдържанието на понятията е иначе е твърде голяма.

2. Посочените девически манастири възникват в основната си част през епохата на Ранното възрождане – от началото на XVIII век докъм 20-те и 30-те г. на XIX в. Те не са свързани с някакъв остатък от средновековните девически манастири, нито в архитектурно, нито в структурно и организационно отношение, т. е. ако се предположи съществуването на елитарен девически манастир от времето на Второто българско царство, то той няма връзка с девическите манастири от XVIII век.

3. Изворите от Възраждането ясно посочват името на нововъзникналия девически манастир, наличието на игумения и сестринство, устав – който днес не е запазен, но е описан в по-късни документи, взаймстван е устава на

близкия мъжки манастир или е съставен по негов модел (напр. на Преображенския и Рилския манастир), функциониране на собствен манастирски храм, което не е лесно осъществима задача тогава, но се осъществява целенасочено особено след обявяването на Гюлханския хатишериф (1839) и Хатихумаюна (1856). Дотогава монахините ползват за богослужение възстановените енорийски черкви, събират средства и издействат необходимия ферман за своята обител. Подобно събитие не е известно в довъзрожденската епоха.

4. Посочените девически манастири остават трайно в българското културно-историческо пространство. Те са характерен обект на селището, забелязан с подробности от изследователи и пътешественици – съвременници. Наложителните промени по обновяването, разширяването или новото изграждане на обителта не променят нейната типологична манастирска структура (киновиален или идиоритмичен тип).

5. Девическите манастири преживяват самостоятелно развитие и дейност, с което придобиват облик на женски

институции с религиозно-монашески, стопански, културен, организационен, социално-благотворителен и социално активен характер. Документалната изворова база от самите девически манастири е категорично доказателство за осъзнато самостоятелно съществуване на този тип обители в българските земи. Известни също така стават не само имената на няколко монахини, но и техните характерологични особености, обществени изяви и други биографични данни.

7. Излизането на женското монашество от анонимност чрез институцията на пълноценния девически манастир означава, че е настъпила качествена промяна в същността, предназначението, организацията на женското монашество в обществото. Придобитата популярност на девическите манастири ги прави обект във възрожденската литература с целия колорит от мнения, коментари и наблюдения. Извеждането образа на монахините и девическите манастири от възрожденската литература е представено, за да се разкрие представата на съвременното общество за явлението български девически манастир и така да се очертае мястото на последния в реалното и

културното пространство. Анализът разкрива любопитни страни от възрожденската представа за женското монашество, които въпреки подчертания субективизъм, води до следните изводи: - възрожденската интелигенция няма научен поглед към девическите манастири, а акцентира върху моментното наблюдение и отделен казус, от които прави мащабни заключения; - възрожденската светска интелигенция няма ясна представа за организационната структура и специфика на девическия манастир, не изследва действителните възможности на женското монашеско битие, а го разглежда в общия план на цялото духовенство и всички манастири; - девическите манастири се оказват недооценени, неизвестни, а редките събития в тях са обект на критични общи забележки; - преобладаващата негативна представа за женското монашество от възрожденската литература, съчетана с оскъдността на изворите, се отразява върху образа на девическите манастири и в българската историография докъм 80-те г. на XX век. Обогащаването на този образ е сред целите на настоящата дисертация.

Критичния поглед на съвременниците върху дейността на девическите манастири показва ново отношение и място на същите в кр. на 60-те и 70-те г. на XIX в. Развитието на светската просвета и изосрената борба срещу гръцкото духовенство стимулират негативното обществено мнение към монахините, отъждествявани със средновековното невежество, проводници на гръцката църковна власт за злоупотреби над българския народ. Настоящото изследване доказва, че девическите манастири не са продукт на гръцката Патриаршия, а са дело на българското възрожденско общество. Тяхната цел не е да създават злоупотреби и разделение в своята народностна среда, а да стимулират обществото и по-конкретно българските жени към просветата и духовността. Влиянието на възрожденските идейни течения, насочени срещу традиционните и религиозните групи, се отразява негативно върху девическите манастири. Този период се определя като застой в тяхното развитие с тенденция към упадък, доколкото е част от общата криза на българското монашество на прага на модерната епоха. Разрушаването

на най-големите девически манастири по време на Априлското въстание и Руско-турската война 1877-1878 г. довежда до нов етап в развитието с изграждането им отново из основи и събирането на сестринствата. Трагичното опожаряване и разрушаване на храмовете във войната подсилва чувството за упадък на възрожденското монашество. Преодоляването на кризата е сред значимите прояви на българските монахини в новата история.

Девическите манастири от Възраждането са популярни главно в собствената селищна среда, но значимостта им нараства в периода между 30-те и 60-те г. на XIX век, който определяме като разцвет. Изворовата база показва значителен принос на девическите манастири в девическото образование, отношение към книжовността, естетическото и художествено благоустрояване на манастирите, активни контакти със светски лица от българския и руския елит, дарители, книжовници и родственици.

Девическите манастири нямат пряка връзка с църковното движение и политическата идеология, но се

оказват съпричастни с всички местни и национални събития. Изворите свидетелстват за пълната подкрепа от страна на монахините за българското население в кърджалийското време, чумни епидемии, глад, разбойнически нападения, бежански потоци, военни действия, дори в четническите и комитетските акции. Този принос остава незабелязан в историографията на фона на националните политическите борби и лидери. Основната причина се дължи на сравняването на девическите манастири със средновековните и възрожденските мъжки манастири, при което техния особен облик и принос се изгубват. Отсъствието на значима книжовна продукция от девическите манастири ги поставя извън научния интерес. Настоящото изследване прави опит за промяна на това отношение като се основава на научния поглед върху същността, целите, задачите и възможностите на женското монашество до съвременната епоха. В българската историография съществуват исторически изследвания, посветени на отделни девически манастири, които са ценни за целите и задачите на настоящия труд, но в тях отсъства обобщеното сравнително и тематично

представяне на обекта, особено в следосвобожденския период и началото на 20 век. Анализът на изворовата база от периода е предизвикателство за изследователя не само поради разнообразието на източниците, но и поради влиянието върху разглежданата проблематика на нови управленски национални системи като Българската екзархия от 1870 г. и българската държава от 1879 г. Девическите манастири не са страна в институционалното развитие на църковната йерархия и държавните органи. Те са в пряко подчинение на митрополитското ръководство в лицето на архиерея-митрополит и епархийския духовен съвет, чийто председател е той. Политиката на екзархийското и държавното ръководство преминава през постановленията на св. Синод в София до митрополитите по съответните епархии. Затова най-активен е контактът на девическите манастири с митрополита или неговия наместник. По-редки са случаите на директна връзка със св. Синод или светските институции. Анализът на изворовия материал от манастирите и митрополиите показва ново състояние на девическите манастири след Освобождението:

1. Първостепенна задача на обществото е възстановяването на храмовата и манастирската система след руско-турската война. Инициативата е с национален мащаб, но сред най-активните дейатели са монахините. Задачата е изпълнена до началото на XX век и девическите манастири са отново действащи.

2. Стремешът на монахините да върнат възрожденския дух и деятелност на новопостроените манастири е особено силен, но променената действителност налага собствен отпечатък – девическите манастири се изграждат като материална база, но не постигат тази численост на сестринствата, елитарно самочувствие и свобода на инициативата, каквито имат през Възраждането;

3. В Новото време те са обект, както и всички религиозни структури в диоцеза на Българската екзархия, на пълно подчинение пред митрополитските и синодалните решения. Особената възрожденска самодейност и колорит на девическите манастири са потиснати от управленски решения, битови и финансови

въпроси, намаляващ човешки и стопански потенциал, които стесняват възможностите за собствено развитие и още по-малко за влияние върху ускорено модернизиращата се светска среда.

4. Запазените манастирски документи разкриват необикновено разнообразие от дейности и проблеми на сестринствата в началото на XX век. Информацията показва цялата сложност на поддържането на манастирския религиозен, стопански и социален комплекс. Изворите разкриват усиления труд на сестрите да облагородят своята обител във време, когато повечето мъжки манастири запустяват.

Опасността от загуба на културно-историческо и духовно наследство тласка църковните власти към решението да настаняват монахини в старинните манастири. Това дело дава благоприятен резултат заради труда на монахините. Както в началото на XX век, така и днес, девическите манастири са сред най-добре уредените и поддържани духовни обители (изключение са големите

ставропигиални манастири като Рилски, Бачковски и Троянски).

Решенията на църковните и светските власти често пъти не са в интерес на девическите манастири и това има силно негативен резултат върху тях. Една част от тях трябва да се преборят срещу общински решения за премахване на храмовете и сградите им – в Самоков и Габрово. Първият спасява сградния си фонд, но получава своя храм едва през 1979 г., а в период на няколко десетилетия (кр. XIX – нач. XX в.) е без устав и игумения. Вторият не оцелява заради партийно решение за ликвидация през 1959 г. Новоселският семеен-девически манастир не се възстановява след опожаряването си през 1876 г. Възстановен е само храмът „Св. Троица“. Батошевският семеен-девически манастир също е напълно разрушен в освободителната война, но с настойчивостта и усилията на неговата първа игумения Магдалина Минева се възстановява и запазва като девически манастир. След смъртта ѝ, с манастира се разпореждат разни институции, както и с много други обители през 20-те и 30-те г. на XX в.

Присовският семеен-девически, както и Батошевският, са с най-кратка история от Възраждането. Те възникват през 1870-1871 и 1872 г. Присовският се разгръща като пълноценен манастир след построяването на храмовата черква в кр. на XIX век и с умелото управление на семейството Попрайчеви до 20-те г. на XX век. Съседния Присовски мъжки манастир е в упадък се ползва за сиропиталище. Калоферските четири метоси са опожарени в 1877 г. и на тяхно място е построен днешния манастир „Въведение Богородично“. В Новото време манастирското ръководство прави отчаяни усилия дакрепи съществуването на обителта в търсене на приходи. Арбанашкият манастир има по-голям успех във финансово отношение, но навсякъде се развива тенденцията към намаляване на сестринствата, разпродажба на недвижимите имоти, пренасочване на манастирското производство към възможни други сфери и т.н. Развитието на девическите манастири в началото на XX век, макар и зависимо от църковните власти, се дължи главно на уменията на сестрите. Посочените проблеми се усложняват от някои синодални решения като например отделянето на

средства в полза на църковни фондове, които не се ползват от монахините, или настаняването на сестри из западащите обители, което за девическия манастир означава лишение от своето малобройното сестринство, лишаване от работна ръка и способни сестри. Новонастанените монахини трябва да полагат изключителен труд да се издържат от изоставен манастирски имот и да го облагородяват. Други управленски инициативи, с цел стопанското подобряване на манастирите, ангажира монахините с производството, а в други случаи със социални грижи и болнична дейност. Резултатът има краткотраен положителен ефект, но дълготраен отрицателен – загубва се религиозно-духовния облик на манастирския комплекс, унищожават се ценни книжовни и художествени произведения. Резултатът от многото лични борби на сестрите в защита на манастирите е, че дори и след прекъсване на религиозния живот, те се възстановяват като духовни обители и именно монашеския живот е най-ефективната тяхна защита. Новото обществено значение на девическите манастири в новата българска история е особено показателно. То се изразява в съхраняването на монашеския каноничен живот, на

църковното изкуство и историческо наследство от Средновековието и Възраждането. Успешното изпълнение на тази задача показва изключителните качества на сестринските монашески колективи, формирани чрез институцията на девическия манастир, с приносно значение към националната култура в съвременната епоха. Следователно девическите манастири от Възраждането възникват на стабилна национална основа и те самите стават такава в съвременното общество.

Представеното изложение показва, че целта на дисертационния труд е изпълнена – изяснено е мястото и ролята на девическите манастири в различните периоди от епохата на Възраждането и след Освобождението. Постигането на целта е свързано с обстойно разглеждане на изследвания обект и неговия предмет – дейността на девическите манастири в широките сфери на външната и вътрешната манастирска дейност. Историческото развитие на девическите манастири е представено в хронологичната и систематизирана структура на дисертацията. Тази подредба позволява задълбочено представяне на всеки един от възрожденските девически манастири, както и

тематично и аналитично обособяване на информацията от изворовата база.

Уводът разкрива проблематичността на темата още в заглавието и формулира изходните понятия и принципи за научната разработка. Обектът на изследването са българските православни девически манастири, свързани с българската социална среда и история от началото на XVIII век. Настоящата дисертация разглежда техния принос в местен и национален план.

Предметът на изследването е многопластов. Дейността на девическите манастири е продиктувана от каноничните правила за монашески живот, които са общовалидни за православния свят, особеностите на социално-икономическата действителност и конкретните манастирски нужди. В този смисъл се открива, както традиционната за женските монашески общности ръчна работа – изработване на шаяци, плетива, тъкани и градинарство, така и по-сложни занимания, породени от епохата – финансово управление и счетоводство, машинно производство, сделки с имоти и инвестиции, банкови

операци и административна дейност. Способността на монахините за запазят и развият своите обители, доказва значителните възможности на манастирската организация в религиозната и светската среда.

Уводната част представя двойнственото приложение на понятията „метох“, „манастир“ и „обител“, с оглед народната традиция, докато по същество те представят различни нива на монашеска организация, съществуващи едновременно в историческите епохи. Проблематично е понятието „български земи“, формулирано в увода, за периода XVIII – началото на XX век. То се използва в културно-историческото му значение, с оглед характеристиките на изследвания обект. Самите извори са категорични относно българския характер на девическите манастири и обществото, свързано с тях.

Изследваният исторически период също е подчинен на целите и обекта на изследването. Основно място заема възрожденската епоха заради възникналия тогава процес на формиране и утвърждаване на институцията български девически манастир и точно този процес е в основата на

анализа. Присъствието на следосвобожденската епоха е необходимо заради наличието на по-голям и разнообразен изворов материал, особено от манастирските и митрополитските архиви. Другата съществена причина е в подчертаната приемственост между епохите преди и след Освобождението с участието на поколението възрожденски монахини. Горната граница на изследвания период е свързана с приключването на един етап в развитието на девическите манастири, до голяма степен свързан с възрожденските идеали и стремежи, но впоследствие заменени от политиката на църковните и държавните власти. Преместването центъра на Българската Екзархия от Цариград в София през 1913 г. за девическите манастири, както и за църковната система, има значение на отдръпване от културно-историческото понятие „български земи“, в какъвто план се разглежда тяхната роля, и ограничение в територията на българската държава. Макар и косвено, това довежда до концентриране на манастирската дейност в по-тясното поле на религиозния живот и християнската монашеска традиция.

Уводната част формулира конкретните изследователски задачи, акценти, методи и средства: 1. Издирване и систематизиране на изворовия материал за девическите манастири в дадения период; 2. Анализ на сведенията за женско монашество, както и въвеждане на нови извори за неговото развитие в българските земи до началото на XX век. 3. Представяне историческото развитие на девическите манастири в съответна хронологична и тематична систематизация, периодизация и особености. 4. Изследване процеса на институционализиране на женското монашество през XVIII и XIX век от единичната килия до манастирския комплекс. 5. Формулиране на концепция за възникването, същността и развитието на девическите манастири в българските земи.

В дисертацията са използвани няколко научно-изследователски метода: метод на периодизацията и хронологичното изложение; сравнително-историческият; системно-структурния, типологичния и теоретичния метод, с помощта на които са сравнявани исторически епохи, форми на монашеска организация и дейност, културни

влияния, вътрешноманастирска структура, отношения и т.н. Възможност за приложение се открива и за метода на „социалния микроскоп“, чрез който се разкриват колективни и индивидуални прояви от сестринския колектив. Научният подход към изследвания обект е културно-историческият, т. е. основна теза е, че девическите манастири са плод главно на идейни културни влияния, въпреки че са активни стопански и социални единици. Използването на отделните методи е съобразено с характера на изворовата база през съответния период. Самостоятелен проблемен компонент в са оскъдните сведения за монахини и женски общности през Средновековието, както и за обширни области от периферията на българското пространство до края на XIX в. Уводната част подробно представя използваните извори и историография по темата, с анализ на тяхната наличност, вид, качество на информацията, предназначение и научна стойност. Прегледът на историографията представя няколко основни характеристики – значителния обем научни изследвания за Възраждането и българските манастири и недостатъчното разработване на темата за

женското монашество в дадения период. Историята на отделния девически манастир има подчинена функция спрямо общата изследователска цел. Хронологичното разработване на темата също е подчинено на нея.

Първа глава *„Женското монашество в българските земи през довъзрожденската епоха“* има въвеждащ в изложението характер с три параграфа. Първият - *Женското монашество – историческа основа, значение и тълкуване* се отнася до формулирането на понятието „женско монашество“ от гледна точка каноните на православната църква и монашеските правила на църковните отци св. Василий Велики, св. Григорий Низийски, Св. Антоний, св. Пахомий, латинските късноантични автори като Евсевий Йероним, Руфин, Паладий и др. Акцент в тази част е устойчивото и активно присъствие на жените в християнството, не само в религиозната му обредност, но и като проповеднички, ктиторки, меценати и мъченици. Ранното християнство създава първите женски монашески обители и манастири. Тук е подчертан приносът на българския народ в историята на християнството и монашеството с историческото дело

на Покръстването, осъществено от княз Борис I, последвано от самостоятелността на българската православна църква – архиепископия и приемането на славянската писменост. Значение за разкриване същността на българското женско монашество имат сведенията за царици-киторки и монахини, примерът на светици-монахини от житийната литература и възможностите за развитие на женското монашество в условията на Българското средновековие. Нов акцент в първа глава са последиците от османското завоевание и промените в църковната система в българските земи. Този проблем е представен с втори параграф *„Последици за Православната църква от османското завоевание и управленска система. Исторически условия за съществуване на женско монашество в българските земи през XV-XVII век“*. Основната идея на използваните сведения от историографията за периода XV – XVII век е да се очертае историческата основа, върху която съществува женското монашество и която определя неговите форми, предназначение, възможности и място в обществото. Съществено значение има състоянието на

християнството, като църковна система и практика, от която се извежда типологията на традиционното-средновековно женско монашество. Постиженията на историографията в изследването на този период са значителни. Анализът доказва, че самостоятелен пълноценен девически манастир не би могъл да съществува. Обосновката на тази констатация изисква подробно разглеждане на изворите за монахини и женски монашески общности – килии и метоси в довъзрожденската епоха. Това е основната задача в третия параграф *„Извори за монахини в българските земи през XV-XVII век“* на посочената първа глава. Основният извод, който се налага е, че отсъствието на социален слой, подкрепящ девическата манастирска система – цариците-ктиторки и монахини, налага битово народно-християнско съществуване на малкото килийно женско общество. В тази част са представени социалните причини за съществуването на женско монашество, извън манастирския ред, но във всички по-големи населени места от българската територия. Изведената теза, че това монашество не е в пряка връзка със старобългарски

женски духовни обители, подкрепя тезата за дълбоката промяна в българското общество, породена от османската и гръцката светска и религиозна власт. Женските монашески общности в селищната среда съществуват заради местни потребности и възможности.

Промяната в организацията на българското женско монашество е представена като резултат от възрожденски процеси и явления, което обхваща основната втора глава на дисертацията: ***„Промени в организацията на женското монашество през Възраждането. Историческо развитие, дейност и значение на българските девически манастири“***. Целите и задачите на изследването налагат обстойно изследване на историческите процеси, детайлно представяне историята на всеки от девически манастири, анализ на тяхната организация, дейност, обществено значение, връзка с националното движение на епохата, принос към националната история, проблеми и взаимоотношения с обществеността и властите. Значителната по обем и сложност информация е представена хронологично-логически, за да се достигне до действително научно

познание и обосновка. Самата втора глава се състои от 7 параграфа и 8 подпараграфа, характеризиращи общо историческа епоха и конкретиката на манастирската среда. Историческите предпоставки за възникването на девическите манастири през Ранното възраждане са представени в параграф 1: *„Исторически промени в българското общество и предпоставки за възникването на девическите манастири. Архитектурна история и строително-композиционни характеристики“* Акцент в тази част на темата е ролята на демографски и културно-исторически фактори за промените в женското монашество и за появата на манастирската организация. Проследяването на архитектурната история има за цел да обективизира изследването като материален носител на промените в женското монашество и собствено отражение на неговото предназначение, възможности, дейност и място в обществото. Историческите и архитектурно-композиционните аргументи разкриват разнообразното съществуване на монашески общности според възможностите и потребностите на местната социална среда, както и приспособяването на каноничното

монашество към нея. Архитектурната история има собствен поглед върху етапите на възникване и структуриране на женските монашески обители – килии, метоси и манастири. Изворите за монахини от периода на Ранното Възраждане са представени в параграф 2. *Извори за българско женско монашество от епохата на Ранното възраждане XVIII – 20-те и 30-те г. на XIX в.*“ Източниците показват откъслечни сведения за монахини, семейно замонашаване и монашеска традиция, единични килии и имена на инокини, които не са анализирани самостоятелно в историографията и особено в контекста на женското монашество от периода. Те са доказателство за паралелното съществуване на средновековни и възрожденски форми на социална организация.

Същността на изследвания обект е представена в параграф 3. *Историческо развитие на девическите манастири в българските земи през епохата на Възраждането*“ и последвалите 8 подпараграфа за възникване, дейност и значение на девическите манастири. Изследователската работа не установява други обекти с характеристиките на девически манастир. Свободното

боравене с понятията „храм“, „метох“, „манастир“, „черква“ за една и съща обител не е съществено затруднение, защото и краткото описание дава представа за състоянието на общността и отношението на социалната общност към нея. Изложението в тази най-обемна и подробна част на дисертацията представя решенията на поставените задачи, както спрямо обекта, така и спрямо предмета на изследването. Изводите тук се основават предимно на изворовия материал.

Девическите манастири, в значителната си част, възникват по едно и също историческо време – Ранното възраждане и като производни пряко или индиректно един от друг. Така са подредени и в подпараграфите. Център на тази манастирска група е Калоферския Горен метох „Въведение Богородично“. Той е и най-големият като численост на сестринството метох-манастир, с активно участие в събитията на възрожденската епоха. По-малките девически манастири са под неговото идейно и организационно влияние, а поддържаните близкородствени и духовни връзки още повече укрепват тази особена женска манастирска мрежа. Влиянието на

калоферските метоси се открива и сред семейните-девически манастири.

По-особено място в това пространство заема Сопотския метох, смятан по предание за първия девически манастир в България, основан през 1665 г. от схимонахиня Сузана. Архитектурната му планировка издава старинен произход от монашески килии край къща-параелис, преобразувана в храм на обителта. Ранната му история не е известна, както непотвърдено е присъствието на Паисий Хилендарски в метоха и изчезнал препис на неговата История, направен от игуменката Евпраксия Бенчева. Излъчването на монахини от Сопот към други селища и основаването на производни девически монашески обители не е установено. Сопотския метох се разглежда като ранна протоманастирска форма, възникнала при изяви местни благоприятни условия и наследила средновековната женска килия. Сопотския метох не показва интензивно архитектурно или организационно развитие. Зад изследователската страна в представянето му стои колоритното художествено описание на „Женския метох“ в първия български роман на Новото време – „Под

игото“ на Иван Вазов (Одеса, 1888 г.). Оказва се, че наблюдателното око на писателя, родом от Сопот, е доловило някои от специфичните черти на възрожденското женско монашество, представени с жизнерадостен хумор и възрожденска битност. Известната дистанцираност на Сопотския метох от групата на Балканските девически манастири е по-силно изразена в Самоковския метох-манастир „Покров Богородичен“. Подобно на посочените, той също е един от първите значими и активни български манастири, заслугата за което е на баба Фота и нейното семейство. Манастирът разполага с по-значителна документална база, наред с данните от архива на Константин Фотинов в НА-БАН. Единствената му връзка с калоферските метоси е от края на XVIII век, когато монахиня калоферка подарява книга - миней на манастира. Обителта се отличава с колоритното общество от внучки и правнучки на баба Фота, всичките замонашени. Към тях се присъединява и синът ѝ Георги Фотинов, бащата на Константин Фотинов, а именитият внук е отгледан и образован в същата обител. В състава на сестринството се включват жени от Самоков, принадлежащи към елитните

градски фамилии. Подобно на посочените девически манастири и Самоковският се състои от образовани монахини с висок социален статус и руска религиозна култура, които придават авторитетен аристократичен облик на девическия манастир. Самоковският манастир се отличава от останалите по особено конфликтните си отношения с общинарите, които се оказват сериозна пречка за развитието на монашеската общност през втората половина на XIX и началото на XX век във всяко отношение.

Друг характерен девически манастир е Арбанашкият „Св. Николай“, основан от игумена на Преображенския манастир отец Зотик с подкрепата на търновци и арбанасчани. Манастирът е уникален с ясното си предназначение на българска просветно-религиозна женска инситуция в традиционната гръкоезична среда на богатото търговско селище Арбанаси. Този дял от дисертацията анализира проблема за осъзнаването на девическите манастири като български просветни и духовни средища в противовес на гръцкото влияние и църковно управление.

Друг проблематичен елемент в анализа е отсъствието на девически манастир в средновековна българска столица в близост – Търново. историческият спомен за средновековния блясък на търновските манастири, книжовни и религиозни школи, царе и патриарси, не е фактор за основаването на български девически манастир в града, какъвто много вероятно да е съществувал като ктитория на българските царици-монахини. Девически манастири от характера на посочените отсъстват и в другите средищни градове на българската средновековна култура и християнска традиция като Видин, Ловеч, София, Пловдив, Стара Загора, Охрид, също както и в най-старите християнски центрове като Варна, Созопол, Анхиало, Месемврия. Средновековният център на исихазма Парория в Странджа не излъчва девически манастир, но из цялата област, както и в Родопите са пръснати останки от оброчища, параклиси, черкви и крепости. Стръскащо е заключението, че през XIX век в Македония няма девически манастир, а в екзархийската Одринска епархия няма нито един манастир. Девически манастири не се откриват в съседните със Сърбия земи на

Шар планина, Поморавието и Видинска област. Явлението подчертава драматичната разлика със средновековното храмово и културно наследство в тези земи и отсъствието на развитие в старинната им манастирска система. Типът средновековни-традиционни женски килии, продължаващи неизменно да съществуват през Възраждането е представен в подпараграф 8 *„Други девически монашески обители в българските земи през Възраждането“*. Проблемът за тези архаични общности през XIX век може отново да се свърже с частния случай на Самоковския манастир. Вековното съществуване на религиозния комплекс не довежда до основаване на негови дъщерни монашески обители в околните населени места, подобно на групата край Балкана. Девически обители, свързани със Самоковския манастир по някакъв начин, не се откриват.

Късната почти едновременна поява на два от семейните девически манастири Батошевски и Присовски, през 1870 - 1871 г. ги поставя в групата на най-малките и с най-краткотрайно присъствие в епохата на Възраждането. Появата им се обяснява с особено дълбока религиозна традиция, каквато е семейното замонашаване. Тази

практика донякъде наподобява аристократичното ктиторство и подбудите са изключително лично-духовни. Най-голям принос за съществуването им имат родителите – основатели и техните потомци. Дъщерите поемат игуменството, а синовете богослужението.

Предметът на изследването се изяснява паралелно с данните за стопански, образователни, таксициотски и строителни дейности в девическите манастири. Изводът от изложените факти е, че най-характерната дейност на девическите манастири е социалния контакт с обществеността, под всякакви форми и интензивност. Целите на тези отношения са свързани с инициативи на игумениите и сестрите за благоустройството и авторитета на обителта. Прави впечатление необикновената самостоятелност и самоинициативност на монахините, въпреки строгите морални и канонични правила и липсата на формални позиции в обществото. Изворите подчертават интензивния контакт на девическите манастири със светската среда и не в такава степен с митрополитската катедра, на която са действително подчинени. Тази констатация намира потвърждение в анализа на О.

Тодорова за състоянието на православната църква през XV-XVIII век, че населението ревниво пази изградените със собствен труд черкви и манастири и митрополитските власти не си позволяват грубо вмешателство в организацията на религиозния живот. Положително значение за развитието на посочените девически манастири има стабилната национална и православна среда. Традиционните манастирски дейности също са част от живота на монахините, затова са представени в отделен параграф 4. *„Обществена дейност на българските девически манастири през Възраждането: книжовно-просветна и социално-благотворителна“*. Те са в най-голяма степен проучени от българската историография във връзка с килийното образование, девическото училище, обучението на българки, много от които монахини, в Русия, книжовни изяви на жени от Възраждането, основаването на светските училища, читалища, женски просветни дружества и др. Като естествено явление, съпътстващо монашеския живот, се приема грижата за изоставени деца, сираци, бедни и болни възрастни хора. Известните факти от дейността на девическите манастири

обаче могат да се подложат на тълкуване от друга гледна точка. Изследването потвърждава тезата, че книжовната дейност не е характеристика на девическите манастири, въпреки наличието на литература и образовани монахини. Благотворителността също не се изчерпва с посочената социална грижа. По-устойчива традиция от социално-благотворителен характер са особен тип отношения като напр. духовна връзка на послушницата със своята настояница-старица, между монахинята без роднини и жената-кръстница, между монахините и техните кръвни роднини – родители, сестри, племенници, останали без покрив и препитание; грижата за послушниците и обречените на църквата деца. Благотворителен характер има провежданото обучение на девойки в манастирското училище, осигуряването на стипендия за обучение в Русия, закупуването на книги и пособия за обществени нужди и т.н. Обемът на фактологичния материал отразява множеството по-големи и по-малки ежедневни задължения на монахините, които съвременниците определят като неуморен труд. Благоустройството на храмовете обаче не се вижда като голямо постижение за възрожденската

интелигенция. Присъствието на девическите манастири в националното пространство ги прави обект във възрожденската литература, на което е посветен параграф 5. *Образът на българската монахиня и значението на девическите манастири в литературата от Възраждането*. Подобен анализ не е правен досега в историографията, въпреки значителния брой източници. Женското монашество не е разглеждано в литературата като самостоеен обект, а в общата негативна оценка за духовенството. Посочените от възрожденците разсъждения за произхода на девическите манастири от гръцкото влияние, изложението доказва, че не е вярно. Критичният им поглед също е твърде субективен и неособено аргументиран, затова не е определящ в настоящия анализ. Значението на провъзгласяването на Българската Екзархия със султанския ферман на 28. 02. 1870 г. е изключително само по себе си като историческо събитие, ново начало на българската църковна система и първа национално-легитимна институция, представено в параграф 6. *Българската Екзархия и девическите манастири до Освобождението*“. Изследователското проучване

установява, че за дадения период не са налични документи, които да показват промени в организацията на женското монашество по разпореждане на екзархийското ръководство. Принципната промяна е в назначеното българско духовенство в посочените от фермана епархии. Девическите манастири попадат в обозначените български епархии – Търновска, Пловдивска, Самоковска, Ловчанска, което има положително значение, предвид продължаващата църковно-политическа борба по прилагането на фермана и поставянето на български владици в смесените епархии, свързано с постоянна дипломатическа битка с Високата Порта и Патриаршията. Откритите от периода рапорти и статистически тип документи на българските владици за състоянието на подведомствените епархии са ценен извор по разглежданата проблематика. Историческото значение на девическите манастири до Освобождението като част от поставените цели и задачи е обобщено в последния 7 параграф на втора глава *„Принос и историческо значение на девическите манастири в българските земи през Възраждането“*.

Същинската промяна в състоянието, дейността, организацията, мястото и ролята на девическите манастири в Новото време е представено в трета глава **III. Историческо развитие на девическите манастири в периода от Освобождението на България (1878 г.) до Балканските войни 1912-1913 г.** Тази част от темата е разработена в четири параграфа. Съчетаването на дълбоките исторически промени от новата българска история с развитието на основаните през Възражданите девически манастири е представено в параграф 1. *Промени в условията за развитие на девическите манастири след Освобождението.* Тук се акцентира върху прокаравани политики и тенденции от страна на духовните и светски власти, които засягат пряко или косвено женското монашество. Промените в политическия, социално-икономическия, църковния и културния живот оказват силно въздействие върху манастирите и особено върху мястото и ролята им в обществото. Последното до голяма степен вече се диктува от институциите – от техните управленски решения зависи съдбата на девическите манастири. Анализът на обществените процеси е

представен през документалните сведения от девическите манастири и съответните митрополии. Тук са използвани предимно документи, неизследвани или слабо познати в историографията, които разкриват голямо разнообразие от събития, личности и отношения. Изхождайки от тази нова изворова база, се разкрива, че първостепенна задача за девическите манастири е възстановяването на разрушените храмове и килии след края бойните действия в руско-турската война. Този особено важен факт за бъдещото съществуване на възрожденските женски манастири е представен в параграф 2 на трета глава *„Възстановяване на девическите манастири след руско-турската война (1877-1878). Финанси и стопанска дейност“*. Акцентите тук са върху идеята на оцелелите монахини да възродят възрожденския дух на своите обители с подкрепата отново на българското население, дарителите от емигрантските среди и руската аристокрация и резултатът е постигнат успешно. В основата на новото изграждане на манастирите – Калоферски, Казанлъшки, Сопотски, Новоселски, Батошевски, Габровски са събраните финансови средства, затова осигуряването на манастирските приходаизточници

от този момент определя възможностите им в бъдеще. Периодът от Новата и Най-новата българска история е изследван задълбочено от историографията. Документалната база също е добре запазена и в значителен обем, затова акцентът в разработката е върху манастирските и личните документи, които осветляват проблеми на вътрешноманастирския живот и отношения. Този въпрос е разработен в параграфи 3. *„Вътрешноманастирско управление и отношения* и 4. *„Състояние на женското монашество в българските земи в кр. XIX – нач. на XX век според извори от епохата“*. Девическите манастири са разгледани в общия изворов материал от периода с акцент върху промените в управленската структура, специализацията на дейностите, ръководните инструменти и породените от това отношения в сестринствата. Документите позволяват подробно навлизане във финансовите отчети, описи, доклади на игумениите за сестрите, служебната и личната кореспонденция с митрополията и светски лица и т.н. Очертана е политиката на властите по налагане на пълен контрол върху манастирската система, какъвто не е

известен в предходната епоха. Кризата на монашеството продължава да е тенденция, която по-силно засяга мъжките манастири, но и при девическите последователно намалява числеността на сестринството и възможностите за широка стопанска и обществена дейност, позната от възрожденския опит. Забележителни са данните за съществуване на традиционното и все още средновековно като тип женско монашество по частни килии и метоси. Синодалните власти вземат становища по отделните казуси, но решението е общо – всички монахини извън каноничния духовен ред трябва да се зачислят към някой манастир. Този тип постановления разкриват за първи път неизвестните досега монашески обитания от неформален вид и средновековен произход. Последните централизирани нареждания се отнасят до семейните, вече напълно девически манастири като Батошевски и Присовски след смъртта на последните представители от ктиторския род. Промените в състоянието на манастирите в края на XIX и началото на XX век дават основание на властите да променят радикално имущественото и организационното им положение, заради което възникват

конфликти с митрополити и игумении. Заслугата на последните е в отстояването на манастирския интерес, което се оказва успешен и правилен ход по отношение запазването на девическите манастири като културно-историческо наследство на българското Възраждане.

Дисертационният труд представя авторовата концепция за историческото развитие, място и значение на девическите манастири в българската история обобщено в частта *Заклучение*. Към труда е прибавено *Приложение* със списък на действащите към настоящия момент девически манастири по епархии. Целта е да се подчертае започналата след Освобождението тенденция по настаняване на монахини в старинните мъжки манастири, оживяването и облагородяването на последните от духовно монашеско присъствие. Приложението също показва зоните с развита манастирска система от Средновековието, девическите обители от Възраждането и отсъствието на женско монашество в определени епархии . Към дисертационния труд са включени списъци на цитираната литература и документалните сборници, използваната

възрожденска преса и архивните фондове от регионални и национални архивохранилища.

Справка за научните приноси в дисертацията на

Биляна Димитрова Карадакова

Девическите манастири в българските земи

XVIII – началото на XX век

1. Открити и въведени в научен оборот са значително количество неизвестни и малко известни на науката документи на девическите манастири от Възраждането и след Освобождението, намиращи се в БИА при НБКМ, НА-БАН и териториалните държавни архиви.

2. Темата за девическите манастири е разработена в широк хронологичен, териториален и тематичен план,

какъвто не е представян в историографията, със систематизация, периодизация и типологизация на слабопроучени обект и предмет.

3. Дисертацията представя анализ на девическите манастири от нова гледна точка – според собствената им изворова база и значимост като организирана женска религиозна форма с ясно предназначение, възможности, цели и дейност. На тази основа са формулирани спецификите на женското монашество в традиционната му средновековна форма до началото на XVIII век, уникалното възникване и самостоятелно развитие на девическите манастири през Възраждането и след Освобождението.

4. На базата на множество исторически източници са очертани периодите на възникване, разцвет и криза на девическите манастири. Направен е типологичен анализ на самите извори, както и на формите на женското монашество, запазили своето разнообразие и през изследвания период.

5. Очертан е историческият принос на девическите манастири в местната социална среда и в национален план. Изпъкват постиженията на монахините не само в девическото образование, но и в еманципацията на българката, ангажираността със стопански, строителни и социални занимания в широк периметър от дейности, подкрепа на националната кауза особено в драматични исторически събития. Резултатът от активните социални контакти, умение и предприемчивост е благоустрояването на девическите манастири. На тази основа е опровергана негативната представа за женското монашество, внушена през възрожденската литература.

6. Дисертацията поставя за разглеждане проблеми, неизследвани досега от науката, а именно: ограниченото териториално разпространение и численост на девическите манастири от периода и съответно отсъствието на сведения за девически манастири в обширни зони на българското културно-историческо пространство до съвременността; историческите предпоставки, породили промени в традиционното женско монашество и наложили манастирската организация; идейно-социалните и

икономически характеристики на кризата в българското монашество, проявила се от втората половина на XIX век.; взаимодействието на девическите манастири със светските и духовните власти и наситените в тези контакти отношения;

7. Дисертацията представя историческия облик на събития и личности, свързани с девическите манастири, неизвестни или слабо познати за науката главно от следосвободенския период. Представянето на девическите манастири през личната съдба на монахини и светски лица също има принос към разширяване на представата за тяхната същност и значение за историята.

**Публикации по темата на дисертационния труд на
Биляна Димитрова Карадакова**

Девическите манастири в българските земи

XVIII – началото на XX век

Статии:

1. *Контакти на български девически манастири с Русия през Възраждането* // Електронно научно – изследователско списание Известия по история, бр. 1, 2015.

2. *Монахини и девически обители в България през Средновековието* // STUDIA IURIDICO – HISTORICA, г. 3, кн. 4, 2015 г.

3. *Сведения за Беровския девически метох „Св. Архангел Михаил“ от времето на Първата световна война по документи от ДА – Благоевград* // Македонски преглед, г. XXXVIII, бр. 1, 2015 г.